

СПОСТЕРЕЖНІ ПУНКТИ ЛІНІЇ АРПАДА

У статті висвітлено особливості будови, типи та принципи розміщення на місцевості спостережних пунктів лінії Арпада.

Ключові слова: спостережний пункт, бронециліндр, залізобетонний ковпак, сховище, вузол оборони, опорний пункт, лінія Арпада, Карпати.

Обов'язковою частиною будь-якої системи фортифікації є спостережні пункти – спеціально обладнані місця, з яких здійснюється спостереження за дією супротивника, своїх та сусідніх підрозділів під час підготовки та ведення бойових дій.

До спостережних пунктів висуваються вимоги щодо посиленого маскування, бо в разі їх виявлення супротивник намагатиметься сконцентрованим вогнем артилерії уразити споруди та пристрої. Уламки, вибухова хвиля, пил та газу унеможливають або ускладняють огляд за місцевістю.

Як обов'язковий елемент у системі довготривалої фортифікації спостережні пункти різних типів присутні і на лінії Арпада. Нині за результатами польових досліджень у межах Закарпаття можна виокремити наступні типи споруд:

- двоказематні спостережні пункти з бронециліндрами;
- два спостережні пункти з бронециліндрами або бронекоробками, що є оголовками комплексу підземних сховищ та складів у Верхньограбівницькому вузлі оборони;
- шестикутні залізобетонні ковпаки на чотири або шість амбразур.

Найбільшого поширення в угорській фортифікації часів другої світової війни у Карпатах набули споруди з розмірами 600×400 см, в яких встановлено бронециліндр як головний конструктивний елемент для безпечного спостереження. Спільним у цих будівлях є наступні елементи: кімната розмірами в межах 250×200 см, восьмикутне в плані приміщення під бронециліндром, скоб-трап та бронециліндр. Обидва каземати мають сполучення між собою і свої окремі виходи назовні.

Спостережним спорудам такого типу притаманні відмінності в компонованні. Ці відмінності полягають у місці розміщення бронециліндра та головної кімнати (ці елементи можуть бути як з лівої, так і з правої сторони відносно фронту), у місці розташування входу до головної кімнати та в наявності чи відсутності підпірної стінки біля цього входу. Відмінності зумовлені прилаштуванням кожної споруди до місцевості з метою: досягнення найкращого огляду головного напрямку спостереження, покращення захисних властивостей споруди, дотримання маскуванню для безпечного спостереження та скритного підходу до неї.

Нині в межах Закарпаття виявлено залишки дев'яти залізобетонних спостережних пунктів, в конструкції яких був присутнім бронециліндр. Вони наявні в наступних вузлах оборони: два об'єкти в Жорнавському та три в Сольському на Ужгородському напрямку, по одному в Майданівському (с. Сойми) на Хустському напрямку та в Керешмезькому (с. Ясіня), що на Рахівському напрямку.

У Жорнавському вузлі оборони обидва спостережні пункти розташовані на правому березі річки Уж, на відстані 70 м один від одного з перевищенням у 22 м. Одну зі споруд встановили майже на вершині пагорба, що займає головний опорний пункт. Бункери мають бронециліндр з лівої сторони (відносно орієнтації до фронту або в західній частині споруди (фото 1) та підпірну стінку, яку встановили для запобігання обвалу ґрунту на вхідну частину будівлі (рис. 1). З цих об'єктів повинно проглядатися селище Жорнава, долина річки Уж, опорний пункт на протилежному березі, залізниця, шосе та мости. Наразі встановити якість огляду неможливо через значну рослинність.

Сольський вузол оборони має три спостережні пункти, що є найбільшою кількістю в порівнянні з іншими ділянками оборони на Закарпатському відрізку лінії Арпада. До того, ці споруди з різним компонуванням.

Дві споруди розташовані на лівому березі річки Уж в опорному пункті, що займає пагорб з висотою 402,8 м, на відстані 14 м одна від одної з перевищенням у 9 м. Спільним у будові цих бункерів є вхід до головного приміщення з торця – поруч та вздовж підпірної стінки. У нижньому об'єкті бронециліндр розмістили з правої сторони (фото 2) з метою спостереження за сусіднім схилом та стежкою в яру, що йде на хребет Явірник та в тил вузла оборони. Друга споруда розташована майже на вершині пагорба. Бронециліндр у цьому спостережному пункті змонтували зліва (фото 3) з метою огляду на селище Сіль, долину річки Уж, передпілля та двох опорних пунктів на протилежному березі.

Спостережний пункт, що перебуває в одному з опорних пунктів правого берега річки Уж, має бронециліндр зліва і, відповідно, головне приміщення з правої сторони (рис. 2). Таке компонування зумовлене необхідністю контролювати рокади до селищ Стричава та Княгиня. Також з місця розташування будівлі в східному напрямку добре видно селище Сіль та долину річки Уж, а на півночі – селище Княгиня (рис. 3). До особливості конструкції цього спостережного пункту можна додати наявність східців з бутової кладки, що змонтовані праворуч торця споруди і які ведуть на бруствер (фото 4).

У Майданівському вузлі оборони (селище Сойми) спостережний пункт схований на зворотному від фронту схилі пагорба, на вершині якого розташований передовий опорний пункт. Зі споруди можна спостерігати тільки за рокадною дорогою Воловець–Міжгір'я, річкою Рипинка та за своїми позиціями в тилу. Спостереження за головним напрямком – долиною річки Ріка та дорогою, що веде до Турунського перевалу, неможливе (рис. 4). Таке незвичне розміщення об'єкту вплинуло на його компонування. Бронециліндр змонтовано зліва, а з метою безпечного та скритного підходу до бункера вхід до головного приміщення розмістили в торці і, через відсутність у споруди підпірної стінки, посунули далі від схилу (рис. 5).

На сьогодні в найбільш задовільному стані серед спостережних пунктів на терені Закарпаття є об'єкт у Керешмезькому вузлі оборони, що в селищі Ясіня. Ця споруда розташована на правому березі річки Чорна Тиса на тилових позиціях одного з опорних пунктів. З бункера добре видно сусідній опорний пункт на горі Костянка, що на протилежному березі, центр селища Ясіня, залізницю, дорогу від Татарського перевалу до Рахова і прилеглі до перевалу гори.

Споруда має зовнішні габарити 600×400 см і компонування, в якому бронециліндр змонтовано в правій частині споруди. Покриття, що завтовшки 100 см, посилене дев'ятьма рейками. Між ними вставлені залізні листи товщиною 3 мм, які виконують функцію протидкольного захисту. Напольна стінка завтовшки 150 см. Головне приміщення розміром 250×200 см та висотою 185 см. Потрапити до цього приміщення можна із зовні, де вхід з дверною рамою завширшки 65 см зробили в лівій частині фасаду, а також з каземату для спостереження, звідки веде прохід завширшки 75 см (рис. 6).

До приміщення для спостерігача ззовні веде вхід з дверною рамою, що розташований у правій частині фасаду споруди. Приміщення в плані має восьмикутну форму з довжиною сторін від 36 до 49 см. До однієї з стінок прилаштовано скоб-трап, що змонтований зі скоб розмірами 31×14 см та завтовшки 2 см.

Найбільш оригінальним елементом не тільки споруд лінії Арпада, але і фортифікації XX століття є бронециліндр для спостереження із зовнішніми розмірами 135×155 см. В нижній частині бронециліндр завтовшки 50 мм, але поступово його товщина збільшується до гори і складає у верхній частині максимум 100 мм. Ця конструкція спирається на своєрідні виступи стінок каземату, що утворюють в плані фігуру, близьку до октагона (фото 5, 6). Бронециліндр технічно нічим не закріплений до споруди. Під час будівництва об'єкта

залишали шахту глибиною 135 см, в яку з часом ставили бронециліндр з подальшим заливанням розчину цементу в проміжки, що утворилися.

Найбільше питань виникає стосовно технічної можливості здійснювати спостереження безпосередньо з бронециліндру. У деяких інформаційних джерелах присутні опис та схема спостережного пункту з бронециліндром діаметром 125 см (рис. 7). Цю споруду названо командним пунктом, і в неї каземати не поєднані між собою. На сьогодні бункер з таким плануванням не знайдено. Відомо тільки, що цей спостережний пункт існував у Жорнавському вузлі оборони [3, с. 92]. У виданнях сказано: «*Оригинальное решение имел КП с бронещилиндром для наблюдения. Он состоял из двух изолированных одно от другого помещений. Меньшее (1,9×2,9) являлось коммутаторной, где сосредоточивалось управление связи. Другое помещение являлось собственно командным пунктом; оно было приспособлено к наблюдению посредством установки в перекрытии бронещилиндра с подъемным люком, позволявшим вести наблюдение непосредственно или при помощи инструментов*» [2, с. 36]. На схемі показано люк, що насаджений на вісь, яку змонтовано посередині бронециліндра. При розмірах горловини 37 см ця вісь не даватиме змоги візуального спостереження. На сьогодні ніяких технічних пристроїв, які надавали б уявлення про механізми функціонування бронециліндра, не збереглося. Лише помітно, що у верхній частині, навколо горловини, зроблено жолоб завглибшки 5 см, який, скоріше за все, слугував пазами для герметичного прилягання люка до бронециліндра (фото 7).

На деякі елементи конструкції будівлі варто звернути увагу. Це отвір для вентиляційної труби та ніша для монтажу засобів зв'язку в стінках великого каземату, а також східці, що прилягають по обидва боки до споруди і ведуть на бруствер для візуального спостереження.

Спостережні пункти, що з бронециліндрами, добре прилаштовані до місцевості в сенсі маскуванню та зручності їх використання. Так, з метою маскуванню і додаткового захисту від настільного вогню артилерії в Жорнавському, Сольському та Керешмезькому вузлах оборони для бункерів цього типу було викопано котловани. Покриття споруд висунуто над рівнем земної поверхні усього на 30–50 см.

Недоліком цих споруд, як і більшості споруд лінії Арпада, є відсутність будь-якого конструктивного захисту входу до бункера та відсутність фільтро-вентиляційного обладнання.

У системі підземних сховищ Верхньограбівницького вузла оборони два з п'яти виходів на поверхню також виконували функцію спостережних пунктів [4]. З них здійснювався візуальний контроль за стратегічною дорогою Львів–Мукачево, що йде через перевал Уклин, та за передпіллям вузла оборони.

Ці два оголовки, що на відстані 87 м один від одного та з перевищенням у 10 м, мали приблизно однакові розміри – 950×650 см та товщину стінок 80–100 см. Вони займають найвище положення серед інших оголовків Верхньограбівницького підземного комплексу. Їх можна вважати найбільшими спостережними пунктами лінії Арпада на терені Закарпаття (фото 8). Нині від цих об'єктів залишилися лише руїни, на яких чітко помітно відбитки від конструкцій циліндричної форми, будь то бронекорпуси чи бронециліндри.

Чотири залізобетонних ковпаки за формою в плані правильного шестикутника належать до класу легких споруд і розташовані в опорних пунктах Русько-Мокринського вузла оборони. Це найменші й найпростіші за конструкцією спостережні пункти лінії Арпада, які налічували від чотирьох (рис. 8) до шести амбразур, з яких, відповідно, здійснювався огляд території сектором від 270° до 360°. Ці споруди заввишки близько 200 см, з довжиною граней 55–60 см, висотою приміщення 170 см, товщиною стінок 16 см і покриттям 24 см. Вхід до спостережного пункту розміром 42×110 см [1, с. 266]. Споруда з такими характеристиками розрахована на перебування в ній одного спостерігача.

У журналі «Военно-инженерный журнал» № 5–6 за 1945 р. згадується споруда з чотирма гранями та загальними габаритами, близькими до шестикутного ковпака [2, с. 36]. На сьогодні подібний об'єкт не виявлено.

Спостережні пункти лінії Арпада завдяки своїм захисним властивостям, що розраховані на протидію влучання снарядів дрібного та середнього калібру, також могли виконувати функцію командних пунктів і сховищ.

Нині ці бункери є унікальними пам'ятками військово-інженерної справи. Спостережні пункти, як і інші довготривалі споруди лінії Арпада, потребують дбайливого ставлення до себе з боку місцевого населення та захисту від мисливців за металами. Так, у Сольському вузлі оборони в бункері, що на правому березі річки Уж, мародерами знищено залишки бронециліндра, скоб-трап та противідкол. Через подібні випадки споруди необхідно негайно брати під охорону місцевими органами влади як пам'ятки історії та як реліквії, що нагадуватимуть майбутнім поколінням про події Другої світової війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Зимницький П. Легкі споруди лінії Арпада / П. Зимницький // Археологія & Фортифікація України: зб. матер. VII Всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2017. – С. 265–270.
2. Игнатов О. Инженерное оборудование местности на линии «Арпада» / О. Игнатов, А. Кузнецов // Военно-инженерный журнал. – 1945. – № 5–6. – С. 32–39.
3. Филоненко Н. В. Крах агрессора: разгром советскими войсками 1-й венгерской армии в Карпатах осенью 1944 г.: монография / Н. В. Филоненко. – Воронеж: ФГБОУ ВО Воронежский ГАУ, 2017. – 229 с.
4. Центральный архив Министерства обороны РФ, ф. 4 УФ (244), оп. 3000, д. 633.

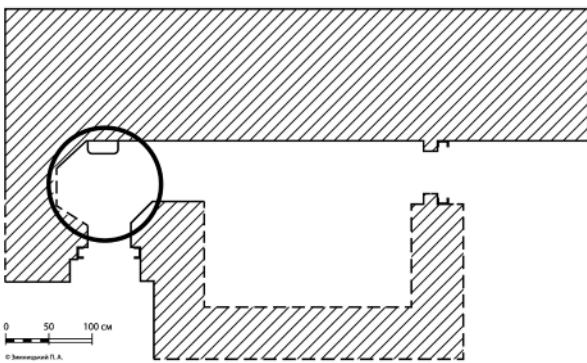

Рис. 1. Схема спостережного пункту Жорнавського вузла оборони.

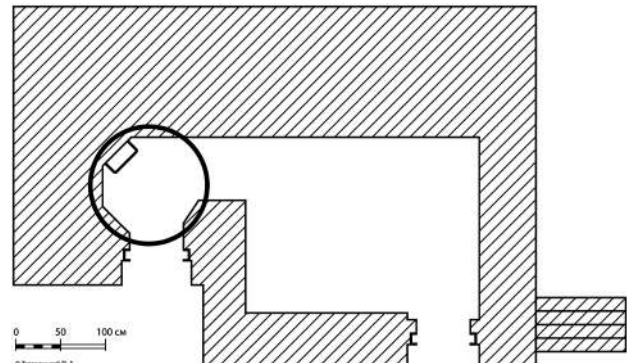

Рис. 2. Схема спостережного пункту Сольського вузла оборони.

Рис. 4. Схема розміщення спостережного пункту в Майданівському вузлі оборони.

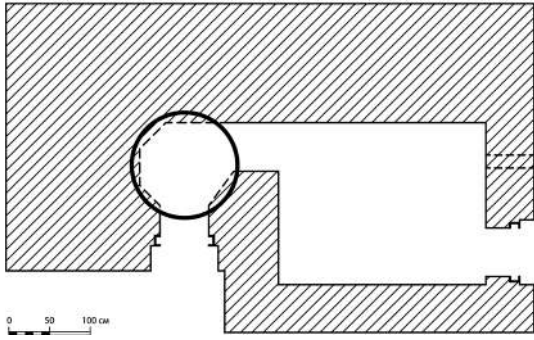

Рис. 5. Схема спостережного пункту Майданівського вузла оборони.

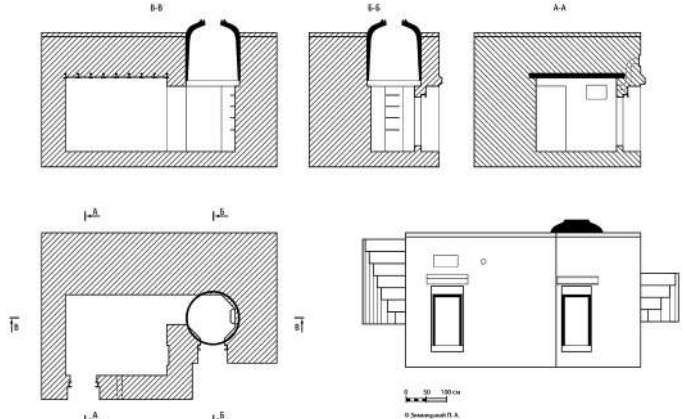

Рис. 6. Схема спостережного пункту Керешмезького вузла оборони.

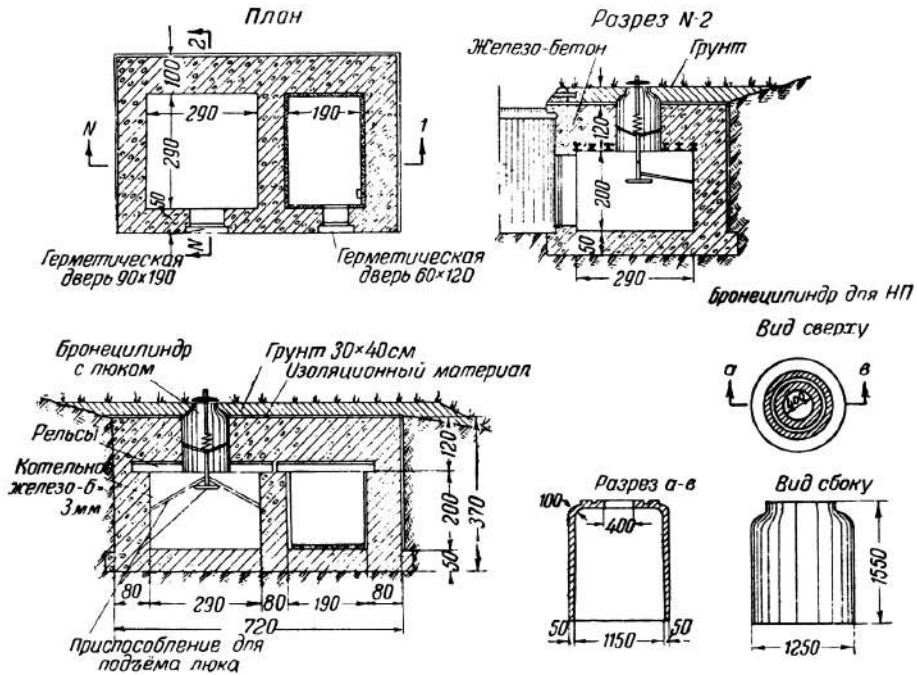

Рис. 7. Схема спостережного пункту лінії Арпада (Военно-инженерный журнал, 1945, № 5-6).

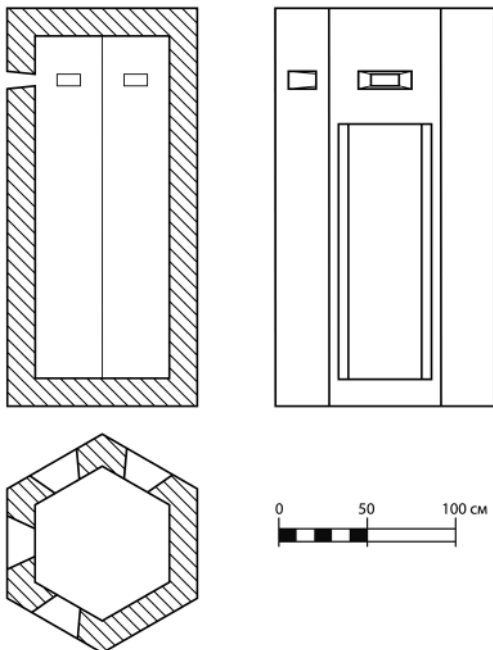

Рис. 8. Схема спостережного пункту з чотирма амбразурами в Русько-Мокринському вузлі оборони (за матеріалами: ЦАМО РФ, ф. 4 УФ (244), оп 3000).

Фото 1. Руїни спостережного пункту Жорнавського вузла оборони.

Фото 2. Руїни спостережного пункту Сольського вузла оборони. Лівий берег річки Уж.

Фото 3. Руїни спостережного пункту Сольського вузла оборони. Лівий берег річки Уж.

Фото 4. Спостережний пункт Сольського вузла оборони. Правий берег річки Уж.

Фото 5. Приміщення для спостерігача в спостережному пункті Керешмезького вузла оборони.

Фото 6. Приміщення для спостерігача в спостережному пункті Сольського вузла оборони. Правий берег річки Уж.

Фото 7. Верхня частина броньованого циліндра спостережного пункту Керешмезького вузла оборони.

Фото 8. Руїни оголовку системи підземних сховищ та складів у Верхньограбівницькому вузлі оборони.